

Олена Полевщикова

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА УКРАЇНКА XVI-XVII СТ. В БІБЛІОТЕКАХ ВОРОНЦОВИХ (ЗА АРХІВНИМИ МАТЕРІАЛАМИ)

Фонди Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова включають цінні особисті колекції, насамперед – унікальний комплекс книжкових зібрань Воронцових. Представники цього іменитого дворянського роду протягом кількох поколінь відігравали помітну роль у суспільно-політичному і культурному житті Російської імперії. Традиція колекціонування книг у сім'ї Воронцових була закладена в середині XVIII ст. братами Михайлом Іларіоновичем (1714-1767) і Романом Іларіоновичем (1717-1783). До кінця століття вона була успішно розвинена дітьми останнього, перш за все – Олександром Романовичем (1741-1805) і Семеном Романовичем (1744-1832). У XIX ст. бібліофільська практика в сім'ї була продовжена Михайлом Семеновичем (1782-1856) і Семеном Михайловичем (1823-1882). Саме ці книжкові зібрання склали основу бібліотеки майоратного дому Воронцових в Одесі, яка в 1896 р. була передана в дар Новоросійському університету. Ця престижна колекція відома сьогодні як Воронцовський фонд Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова і зберігає свою цілісність.

Перша спроба виокремлення колекцій росіки та україніки у фондах університетської бібліотеки (на той час – Центральної Наукової бібліотеки м. Одеси) належить О. Л. Вайнштейну¹. У складеному ним опису відповідних розділів Музею книги ЦНБ видання з колекції Воронцових наведені в загальному порядку. З часом роботу по вивченню репертуара українознавчих книг, що зберігаються в іменних колекціях бібліотеки (у тому числі у Воронцовському фонді), було продовжено². Звернення до архівних матеріалів фондів Воронцових (фонд 36 архіву Санкт-Петербурзького Інституту історії РАН і фонд 1261 Російського державного архіву давніх актів) і матеріалів Алупкінського державного палацового та паркового музею-заповідника (далі – АДППМЗ) дозволяє встановити, яким чином у процесі формування фамільних

книжкових зібрань у родині Воронцових накопичувалися видання з історії України. У даному огляді йдеться про західноєвропейські (головним чином франкомовні) історико-літературні пам'ятки, представлені виданнями XVI-XVII ст., які знаходились у бібліотеках Олександра Романовича, Семена Романовича і Михайла Семеновича.

Важливість виявлення, прочитання та критичної інтерпретації відомостей про Україну, що збереглися в мемуарах та описах подорожей іноземців, неодноразово відзначалася в історичній літературі³. На початку XXI століття джерелознавчий сегмент українознавства активно розвивався: побачили світ монографії з історії України, підготовлені на основі опрацювання виявлених, систематизованих і досліджених джерел іноземного походження, а також численні статті та повідомлення; опубліковані збірники документів та тексти окремих пам'яток і розвідки про їх авторів; відповідні розділи увійшли до структури підручників; нарешті, були захищені дисертації з цікавої для нас тематики⁴. Отже, поряд з давно відомими, добре вивченими джерелами, намагатимемося зупинитися в цьому огляді на виданнях, які досі менше привертали увагу дослідників. Документальні джерела та праці зарубіжних авторів розміщені за хронологією надходження до бібліотек родини Воронцових*.

Бібліофільські інтереси Воронцових були тісно пов'язані з їх кар'єрою. Саме дипломатична служба за кордоном давала Олександрові і Семену Романовичам можливість безпосередньо поповнювати свої колекції як книжковими і журнальними новинками, так і рідкісними примірниками західноєвропейських видань XVI – середини XVIII ст. Олександр Романович купував їх ще в ранній молодості у Франції, у роки навчання в школі легкої кавалерії у Версалі, і пізніше – коли був повіреним у справах у Відні (1760-1761) і повноважним міністром в Англії (1762-1764). Особливо інтенсивно поповнювалась іноземна частина його бібліотеки в період його перебування в Голландії як посланника Російської імперії у Генеральних Штатах Сполучених провінцій у 1764-1768 рр.

Саме на цей період припадає найбільш ранній з тих рукописних каталогів бібліотечних зібрань родини Воронцових (1766 р.), які збе-

* Зірочкою позначено видання, які й сьогодні знаходяться у Воронцовському фонді Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова (їх описи та шифр див. в бібліографічному розділі збірника).

реглися⁵. У ньому зафіксовано більше ніж дві тисячі назв книжок і періодичних видань (більше 5 тис. томів) з різних галузей знань, переважно французькою мовою. Основні розділи каталогу відбивають класифікацію книг, яка була типовою для бібліотечних зібрань того часу. Тут переважають історичні твори (понад 750 назв) і belles-lettres (всього біля 600 назв разом з періодикою). Зі зрозумілих причин у колекції більше всього голландських і французьких видань. Враховуючи сферу діяльності О. Р. Воронцова, цілком закономірним є його інтерес до минулого зарубіжних країн, історії дипломатії, міжнародних відносин і міжнародних конфліктів нового часу. Особливу групу складають книги, які містять відомості про історію та географію як Росії, так і України.

Починаючи з останньої чверті XVI ст., у західноєвропейських країнах були видані численні реляції та спогади дипломатів, нотатки мандрівників та місіонерів, брошури та праці істориків, тощо, у яких відбувалося зростання інтересу до України на Заході. Яскравим прикладом був твір видатного гуманіста Агріппи д'Обінє (1552-1630) – «Всесвітня історія»*. У бібліотеці О. Р. Воронцова зберігалося перше видання цього твору. Трьохтомна праця д'Обінє, пройнята ненавистю до католицизму, була приречена до спалення в 1617 р. і стала великою бібліографічною рідкістю⁶. Д'Обінє поставився до козаків з очевидною симпатією і визнавав, що козаки відігравали роль аванпосту загальноєвропейської боротьби з турецько-татарською агресією. Високо оцінюючи бойові якості козацтва, він доходить висновку, що «без них татари були б частими гостями в Європі»⁷.

У вищевказаному каталозі відсутня праця відомого французького вченого-орієнталіста Мішеля Бодье (1589-1645) «Загальна історія турків», де висвітлено події першої третини XVII ст. (зокрема Хотинська битва та участь козацького війська), але в колекції зберігався інший його твір – «Загальна історія сераля і двора великого султана, імператора турків»* (перше видання – 1624 р.) (іл. 3). Тут між іншим розповідається про інтригу турецького двору, яка була пов'язана з жінкою Сулеймана Пишного Роксоланою.

Як слушно відзначив Д. Наливайко, високий відсоток пам'яток західноєвропейської україніки, принаймні в межах XVI-XVIII ст., складають твори «літератури факту» в таких її рідовидах, як мемуари, щоденники, листи, описи мандрівок та дипломатичних місій, реляції

тощо⁸. Мемуари і листи сучасників становлять найбільш численну групу джерел, зібраних у бібліотеці О. Р. Воронцова. Серед західноєвропейських історико-літературних пам'яток, які відбивають визвольну війну українського народу, звернемо увагу на «Історичну реляцію про Польщу» де Отвіля (Sieur de Hauteville) (*Relation historique de Pologne : contenant le pouvoir de ses rois, leur élection, & leur couronnement, les privileges de la noblesse, la religion, la justice, les mœurs & les inclinations des Polonois ; avec plusieurs actions remarquables.* – Paris : 1697 (перше видання – у 1687 р.; через десять років книгу було перевидано в двох типографіях – Жака Виллери та Нікола ле Гра; на жаль, у каталозі О. Р. Воронцова не вказано друкарню). Дослідники оцінюють її як «панорамну працю про тогочасну європейську історію» і «серйозний, ґрунтовний» твір⁹. Справжнє ім'я автора – Гаспар де Танд (Gaspard de Tende) (1618-1697)¹⁰. Цей французький офіцер та дипломат, захоплений літературою, більше 25 років прожив у Польщі. Іntenдант двору, а пізніше – скарбник королеви Марії-Луїзи, він протягом кількох десятиріч служив при дворі Яна-Казимира II, брав участь у всіх війнах, які вела Франція в 1644-1679 рр., побував також в Україні (1674 р.) як секретар французького посла Форбен-Жансона. Де Отвіль, який приділяв велику увагу українському козацтву (п'ятий розділ «Історичної реляції...» має назву «Про Україну та козаків»), відзначав його хоробрість і витривалість.

У творі «Дзеркало Османської імперії, або сучасний стан двору й війська Великого пана» знайшли відображення події, що відбувалися на Україні в 1670-х рр.¹¹ У бібліотеці представлено перше видання книги під назвою «Османське дзеркало, зі стислим змістом усього, що відбулося значного під час війни турків у Польщі аж до року 1676»*. Як і в інших виданнях (Париж, 1678; Ліон, 1680), тут є спеціальний розділ, присвячений «Походу султана Магомета проти Польщі і України» (*La Marche de sultan Mahomet contre la Pologne & en Ukraine*). Автор – граф де ля Магделен (*de la Magdeleine*) – був резидентом при турецькому командуванні і тому, як очевидець, розповідає про облогу та капітуляцію Кам'янця-Подільського¹².

До історичних джерел мемуарно-описового змісту відносяться також «Мемуари шевальє де Терлона для звіту королю про свої переговори від 1656 до 1661 рр.»* (іл. 4). Шевальє Юг (Гуго) де Терлона (1620 (?) – близько 1690) було призначено послом у Стокгольм, він

супроводжував Карла X у його походах. До мемуарів шевальє увійшли донесення Людовіку XIV та листи, які Терлон отримував від політичних діячів. Він встановив дружні стосунки з відомим Юрієм Немиричем (Niemeriz), одним з авторів Гадяцького договору (1658 р.). Терлон називає його «польським шляхтичем» («un Noble Polonois») та козацьким канцлером («chancelier des Cosaques»)¹³. Юрій Немирич прибув з дипломатичною місією по укладенню військової угоди України зі Швецією і Трансильванією. Терлон відзначає його здібності дипломата і рідкісні чесноти («merite extraordinaire»). Людовік XIV доручив своєму послу завербувати на французьку службу чотириохтисячний козацький корпус. Терлон з Немиричем розробили план, як привести до Франції козацький загін, але, як відомо, через деякий час Людовік XIV наказав відкласти набір¹⁴.

Мемуари секретаря королеви Марії Казимири Франсуа-Поля Далерака, який був французьким агентом у Речі Посполитій за часів Яна Собеського, надруковані під псевдонімом кавалера Божо (Beaujeu). «Спогади шевальє де Божо про подорожі у Польщу, Німеччину, Угорщину» (Mémoires du chevalier de Beaujeu, contenant les voyages en Pologne, en Allemagne, en Hongrie) вийшли у світ в 1698 р. в Парижі, а наступного року – в Амстердамі. Автор побував на Україні в першій половині 1680-х років і став свідком жадливого розорення України добу Руїни. Відзначаючи мужність і високий бойовий дух козаків, Далерак вважає, що їх повстання проти Польщі призвело до втрати для неї всієї України. На думку Д. Наливайка, «його зарисовки Руїни – це достовірні свідчення очевидця, спостережливого й обізнаного в східноєвропейських справах, який до того ж не без співчуття ставився до українського народу»¹⁵.

У реляціях дипломатів, які зберігалися в бібліотеці О. Р. Воронцова, міститься інформація про участь українських козаків у кримських походах 1680-х рр. Це між іншим анонімно виданий «Цікавий і новий опис Московії, включаючи сучасний стан цієї імперії...» (Relation curieuse et nouvelle de Moscovie, contenant l'état present de cet Empire.... – Paris, 1698; La Haye, 1699). Його автор – Фуа де ля Невіль¹⁶ – у 1689 р. провів у Москві п'ять місяців як секретний агент маркіза де Бетюна, міністра Людовіка XIV у Варшаві. Він зустрічався з Мазепою, про якого залишив важливі повідомлення¹⁷.

Ще одна група пам'яток – нотатки мандрівників та місіонерів. «Подорожі до Московії, Татарії, Персії і Індії, а також у деякі інші країни» голландського мандрівника Яна Стрюйса (Jean Struys) (?-1694) неодноразово перевидавалися різними європейськими мовами. У бібліотеках Воронцових зберігалася перше видання перекладу французькою мовою (Амстердам, 1681)¹⁸, де міститься інформація про запорізьких козаків. На думку автора, їх призначення – служити на боці Польщі, захищати її від ворогів, і, перш за все – від татар.

Звернемо також увагу на книжку відомого англійського лікаря і завзятого мандрівника Едварда Брауна (1644-1708). Його «Реляція кількох подорожей до Угорщини, Сербії, Болгарії, Македонії...» була надрукована у французькому перекладі в Парижі в 1674 р. і мала великий успіх¹⁹. За свідченням Д. Наливайко, цей переклад належав Г. Л. де Боплану, з яким англієць перебував у дружніх стосунках²⁰. У свою чергу, в 1672 р. Е. Браун переклав англійською мовою «Історію війни козаків з Польщею» П. Шевальє (як вважають дослідники, за ініціативою Боплана).

Нарешті, специфічною групою літературно-історичних пам'яток, які можна розглядати як своєрідне джерело історії України, є збірки тогочасних п'єс²¹. Історія легендарної Роксолани лягла в основу сюжета для цілої серії п'єс французького класичного театру. Зазначимо наявність в одному зі збірників «комедій і трагедій» п'єси «Великий Сулейман», виданої в 1631 р. без імені автора (на титульному листі рукописна примітка, що вказує на авторство французького поета Шарля Віона д'Алібре (?-1655))²².

У каталозі 1766 р. відсутні найвідоміші твори Шевальє й Боплана, які стали визначним явищем західноєвропейської історіографії, але через декілька років вони прикрасили українську бібліотеку Олександра Романовича. У каталозі, який датується кінцем XVIII ст., знаходимо й третє видання «Опису України» Г. Л. де Боплана (*Description de l'Ukraine qui sont plusieurs provinces de Royaume de Pologne...* – Rouan, 1660), і перше видання книжки П'єра Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі»* (іл. 5) (на жаль, у примірнику відсутній гравірований портрет Богдана Хмельницького (Bogdan Kmieniński General des cosaques) на фронтисписі видання)²³.

Крім того, в згаданому каталозі зв'язується перше видання «Історії пана де Ту про те, що відбувалося у його час»*. На відміну від

д'Обіньє, французький історик й політичний діяч Жак де Ту (1550-1617) дав різко негативну оцінку українським козакам²⁴. Ця характеристика козацтва, як вважає Д. Наливайко, пов'язана як з використанням польських джерел з їх ворожим ставленням до козаків, так і з особливостями світогляду самого автора – ідеолога французького абсолютизму²⁵.

Серед географічних та історичних описів України періоду Руїни важливе місце посідають праці Самуеля фон Пуффендорфа (1632-1694) – німецького історика, юриста і дипломата, якого признають одним з фундаторів природничоправової теорії. У його широковідомому «Вступі до історії основних європейських держав» (у бібліотеці М. С. Воронцова знаходилось амстердамське видання 1721 р.) йдеться про формування козацтва, війни козаків з турками і татарами, Визвольну війну українського народу та приєднання України до Росії. У бібліотеці Олександра Романовича зберігався французький переклад іншого твору Пуффендорфа – його двотомного фундаментального дослідження «Історія правління Карла X Густава, короля Швеції»* (іл. 6). Праця, написана на основі офіційних документів (Пуффендорф мав доступ до шведських архівів як міністр короля Карла XI), має екскурс в історію Визвольної війни: зображено хід військових дій, дипломатичну історію подій). Автор так оцінював наслідки Визвольної війни для Польщі так: «Це повстання позбавило короля його кращих провінцій, а декількох вельмож королівства – прибутків». Він вказував, що постраждала і торгівля Польщі, яка отримувала з України чимало корисних товарів²⁶. Характеризуючи розташування сил наприкінці Визвольної війни, Пуффендорф зауважував: «Козаки, як і раніше, дорожать своєю свободою і ще далекі від бажання підкоритися, особливо, маючи запоруку союзу з Московією»²⁷. Автор приділяє увагу останнім рокам життя Богдана Хмельницького (Chmielienski), зокрема – його активним контактам зі шведським королем Карлом. Докладно висвітлюються його активні контакти зі шведським королем Карлом XI і трансильванським князем Ракоці. Розглядаючи війну проти Речі Посполитої в союзі зі Швецією і Трансильванією в середині XVII ст., Пуффендорф висвітлює осінні переговори 1656 р. між Богданом Хмельницьким, Карлом Густавом і Юрієм II Ракоці, впродовж яких йшлося про посилку козаків (*armée de Zaporovv*)²⁸ для участі у воєних діях. Наприкінці 1656 р. наказний гетьман полковник Антон Жданович по-

вів на допомогу союзникам майже 30-тисячний козацький корпус. Серед численних гравюр, які прикрашають твір Пуффендорфа, знаходимо зображення епізодів цього рейду (іл. 7-8).

Зазначимо побіжно, що в бібліотеці Олександра Романовича були зібрані твори, які послужили Вольтеру основними джерелами з історії України при написанні його «Історії Карла XII»: праці Боплана, Пуффендорфа, Далерака і де Отвіля²⁹. Як відомо, власник бібліотеки ще підлітком публікував свої спроби перекладів творів Вольтера і листувався з великим французьким просвітником, з яким познайомився особисто в липні 1758 р.

Серед історико-географічних описів України часів Руїни в бібліотеці О. Р. Воронцова знаходимо також твір французького дипломата і географа Ж.-Б. д'Одіфре (1657-1733). Його «Давня та сучасна історія і географія»*, як можна зробити висновок з бібліографічних оглядів, менш відома у франкомовній Україні. Жан-Баттист д'Одіфре був надзвичайним посланником Франції до Мантуї, Парми, Модени та Лотарингії. У 1689-1694 рр. він опублікував свою працю, яка залишилася незавершеною. Відповідно до прагнення автора поєднати історико-географічні реалії подій, розділ VIII «Про Польщу» (книга II, том I «Про північну Європу») містить характеристику опису Руського воеводства, Поділля, Волині, Брацлавщини, Київщини з переліком міст та фортець. Серед галицьких міст автор особливо виділяє Львів як велике і гарно побудоване місто та згадує про напад на нього Богдана Хмельницького у 1648 р. Д'Одіфре не приховував своїх симпатій до поляків і вважав, що козацтво було багато чим зобов'язане покровительству Речі Посполитої (козаки займалися грабуванням турецьких земель, доки Стефан Баторій не дарував їм закони). Як бачимо, автор повторює польсько-шляхетську версію походження і формування козацтва. Стислий виклад деяких фактів з історії козацтва (війни з татарами і турками, морські походи козаків, які на своїх чайках досягали Константинополя) доповнюється інформацією про участь українських козаків у міжнародних конфліктах XVII ст.

Таким чином, Олександр Романович започаткував колекціонування українки в бібліотеках сім'ї Воронцових (15 назв видань XVII ст.).

Семен Романович Воронцов, який з дитинства також захоплювався книжками, мріяв зібрати бібліотеку, яка б не поступалася колекції старшого брата³⁰. Каталог іноземних книг і періодики С. Р. Ворон-

цова (1809 р.) нараховує з пізнішими доповненнями більше 2,5 тисяч назв французькою, англійською, італійською, латинською і німецькою мовами³¹. На склад бібліотеки, безумовно, вплинуло багаторічне перебування її власника за кордоном. У 1783-1784 рр. С. Р. Воронцов був повноважним міністром у Венеції, а потім, у 1785-1806 рр., очолював (з невеликою перервою) російське дипломатичне представництво в Лондоні. У каталозі 1809 р. помітно переважають книжки з історії (понад 800 назв), але заслуговує згадки і прекрасне зібрання описів подорожей (біля 400 назв), численні словники, енциклопедії та бібліографічні видання. Більшість цих видань знаходимо також у каталозі графа за 1824 р. (*Catalogue raisonné des Livres de la Bibliothèque de son Excellence Le Comte Woronzow avec une Table Alphabétique. Londres, 1824*)³².

Слід підкреслити помітне зацікавлення С. Р. Воронцова західноєвропейськими стародруками. У каталозі його бібліотеки зафіксовано 27 видань XVI ст., серед яких – п'ять історичних творів і стільки ж праць з географії та описів подорожей. Відзначимо венеціанські видання XVI ст. відомих творів С. Герберштайна, Дж. Рамузю, А. Посевіно.

Визначний дипломат свого часу барон Сигізмунд фон Герберштайн (1486-1566) двічі (у 1517 і 1526 рр.) посилався до Москви – імператором Максиміліаном і австрійським ерцгерцогом Фердинандом. Останньому він і присвѣтив надзвичайно цінну літературно-історичну пам'ятку – «Записки про Московію». Оригінальне видання вийшло латиною у Відні в 1549 р.; у зібранні С. Р. Воронцова зберігався переклад італійською мовою, виданий у наступному році (*Commentari della Moscovia et parimente della Russia... per il signor Sigismondo libero barone in Herberstain, Neyperg et Guettenhag. - Venetia: C. V. Pedrezzano, 1550*). Книга Герберштайна, яка містить не лише описи білоруських та українських земель, але й відомості про українських козаків, вважається помітним явищем західноєвропейської україніки XVI ст.³³

Венеційського вченого-гуманіста Джованні Баттіста Рамузю (1485-1557) називають засновником історії географії. Тритомні «Плавання та подорожі» (*Ramusio Gio. Vat. Raccolta delle Navigazioni et viaggi*) відіграли значну роль в ознайомленні зі Східною Європою. Збірник Дж. Б. Рамузю відомий у кількох виданнях, у бібліотечних колекціях окремі томи як правило представлені різними виданнями³⁴.

Примірники Семена Романовича не були виключенням: тут зібрані перший і останній томи першого видання (1550 і 1556 pp.) і другий – другого видання славетної фірми Джунти (1574 р.). Саме другим том увібрав усі найцінніші матеріали про Східну Європу, що зв'язалися в Західній Європі до того часу: нариси І. Барбаро та А. Контаріні (про них див. далі), твір С. Герберштайна, «Опис Європейської Сарматії» А. Гваньїні, «Про справи Московії» П. Джовіо, «Опис двох Сарматій» Мацея Меховського. Нині тритомник Дж. Б. Рамузіо з колекції С. Р. Воронцова зберігається у відділі рідкісних книг та рукописів ОНБ ім. М. Горького (шифр IV 8906). Там само знаходиться ще один комплект «Подорожей» Рамузіо з бібліотеки Воронцових (шифр IV 9488), другий том якого вийшов у світ у 1583 р.

Серед окремо виданих у Венеції описів Московії і земель, які до неї прилягають, у колекції – «Коментар про Московію» єзуїта Антоніо Поссевіно (1534-1611), який за дорученням папи римського перебував тут у 1581-1582 pp. Автор вважав за найкращий переклад свого твору італійською мовою, виданий у Мантуї в 1596 р. (*Commentari di Moscovia, et della Pace seguita fra Lei, e'l Regno di Polonia...*)³⁵, який і знаходимо в каталозі 1809 р.

Нечисленні англійські видання україніки вказаного періоду в бібліотеці Семена Романовича були представлені роботою англійського лікаря Джона Кралла «Давній і нинішній стан Московії, який містить географічний, історичний та політичний звіт про всі нації та території під владою сучасного царя...» (*The ancient and present state of Muscovie, containing a geographical, historical and political account of all those nations and territories under the jurisdiction of the present Czar.* – London : A. Roper and A. Bosvile, 1698). Україні та запорізьким козакам присвячено розділ компілятивного характеру («*The Cosacks and the Ukraine*»). Вищезазвані видання знаходимо також у каталозі бібліотеки графа за 1824 р.³⁶

Син Семена Романовича – Михайло Семенович Воронцов – успадкував бібліотеки і від батька, і від дядька. Крім того, він придбав чимало цінних видань під час перебування у Франції в якості командуючого окупаційним корпусом. Про це свідчить «Каталог Паризької бібліотеки пана графа Михайла Воронцова, складений у грудні 1818 р.». Наведемо декілька прикладів.

Засновник французької орієнталістики Гійом Постель (1510-1581) був відправлений до Стамбула Маргаритою Наварською для вивчення східних мов. У творі «Про Турецьку державу, а там, де доречно, про звичаї і закони всіх мусульман» (*De la République des Turcs et là où l'occasion s'offrirá, des moeurs et loy de tous Muhamedistes.* – A Poitiers: Enguibert de Marnef, 1560) він подав відомості про походження козаччини, османські завоювання в Північному Причорномор'ї та напади турків і татар на Україну³⁷. У каталозі книга фігурує під назвою «*Recherches curieuses de la République des Turcs par Postel Poitiers 1560 4°*»³⁸. Зараз опус «космополіта» Постеля (саме так він зазначається на титульному листі книжки) зберігається у відділі рідкісних книг та рукописів ОННБ імені М. Горького (шифр IV 9384). Записи попередніх власників свідчать про рідкість видавничого конволюта та походження цього примірника: «*Rares. Les 3 ouvrages contenus dans ce livre, ils ont été vendus chez M.de Gaignat*» («Рідкості. Три твори, які вміщені в цю книжку, було куплено у пана де Генья») ³⁹. На корінці – суперекслібрис (фамільний герб Воронцових), отже книжка здобула свою теперішню оправу, знаходячись в бібліотеці Михайла Семеновича.

Базельське видання твору С. Герберштайна 1571 р. («*Rerum Moscoviticarum commentarii Sigismundi Liberi Baronis in Herberstain, Neuperge, et Guettenhag...*»), зафіксований у Паризькому каталозі М. С. Воронцова, привертає увагу гравірованою картою Московії, де зображена «*Livvaniae pars*» з містами Кам'янець, Очаків, Черкаси, Київ, Чернігів, Стародуб, Білгород⁴⁰. Тут же відзначений відомий трактат Міхалона Литвина «Про звичаї татар, литовців і московитів» («*Michalonis Lithuanis De Moribus Tartarorum, Lituanorum, & Moscorum*» (Базель, 1615)⁴¹.

У 1817 р. в Парижі був придбаний «Опис України» Боплана. Цей славетний твір помилково вказано в каталозі з датою видання 1671 р.⁴² Мається на увазі видання 1660 р., про що свідчить пізніший запис у каталозі бібліотеки М. С. Воронцова 1834 р. (Руан, 1660) з позначкою бібліотекаря: «*acheté à Paris en 1817*»⁴³. Таким чином, це другий примірник «Опису України» Боплана в бібліотеках Воронцових. На жаль, на даний момент нам невідоме місцезнаходження обох примірників.

Нарешті, відзначимо, що в Паризькому каталозі бібліотеки М. С. Воронцова була зафіксована «Стисла історія найбільш пам'ятних

подій, які відбулися під час останніх заворушень у Молдавії»^{44*} (іл. 9). На думку видатного історика і бібліографа І. Борщака, це «надзвичайно рідкісний твір з історії українсько-турецьких стосунків на початку XVII ст.»⁴⁵. Козацькі війни з турками й татарами – один з досить популярних сюжетів у тогочасній літературі Західної Європи. «Турецькі пригоди» козацького воєначальника Самійла Корецького, одруженого з донькою молдавського господаря, знайшли відображення не тільки в українських народних піснях, але й у тогочасній французькій літературі. Яскравим прикладом є згаданий нами твір, який було опубліковано анонімно. Автор цього пригодницького роману – адвокат паризького парламенту Ж. Баре⁴⁶ (згідно до заголовку на титульному аркуші, він спирався на мемуари лотарінгського дворянина Шарля де Жоппекура). Можливо, йдеться про Жака Баре де ла Галандері (Jacques Baret de la Galanderie), літератора і магістра (1579 – біля 1650). В іншому своєму творі – «Пісні французького півня королю...» (Париж, 1621) він закликав Людовіка XIII до ведення війни з турками⁴⁷. Відзначимо наявність на берегах примірника записів колишнього власника книги, що свідчать як про володіння церковнослов'янською та османською мовами, так і про обізнаність з подіями, описаними у творі.

У 1823 р. М. С. Воронцов був призначений генерал-губернатором Новоросії та повноважним намісником Бесарабії, і значна частина фамільних книжкових зібрань була поступово перевезена до Одеси. Після завершення будівництва Воронцовського палацу в Одесі і розміщення в ньому бібліотеки майоратного дому Воронцових був упорядкований «Систематичний каталог книг бібліотеки... графа М. Воронцова з алфавітним покажчиком. Одеса. 1834».

Звернемо увагу на список, названий «Рідкісні та цінні книжки, Альди, Ельзевіри і т. д.»⁴⁸. Тут перераховано 248 творів у 264 томах, що були видані головним чином у XVI-XVIII ст. За змістом це дуже строкате зібрання книжок, у якому переважають описи подорожей, історичні твори, зразки галантної літератури. Серед них 25 видань XVI ст., в тому числі – видання Альдів і Етьєнів.

Єдина в українці Воронцових альдіна – «Подорож із Венеції до Тани, Персії, Індії та Константинополя» (*Viaggi Fatti da Vinetia, alla Tana, in Persia, in India et in Constantinopoli... - Aldus in Vinegia, 1545*). Цей збірник вийшов вперше в 1543 р. за редакцією славетного венеціанського друкаря Антоніо Мануціо (? – ок. 1559) та був повторений

через два роки. Він містить твори мандрівників-венеціанців, у тому числі – найцікавіші описи півдня Східної Європи, здійснені в XV ст., тобто «Подорож до Тани» І. Барбаро і «Подорож до Персії» А. Контаріні. Іосафат Барбаро (?-1494) був визначним дипломатом і політичним діячем Венеціанської республіки. За молодих років він займався торгівлею у венеціанській колонії на Дону – Тані, де прожив 16 років. Амброджі Контаріні у 1474-1477 рр. був послом республіки в Персії. Його подорож почалося у 1474 р., а шлях пролягав з Німеччини і Польщі через Луцьк, Житомир, Білгород, Київ, Черкаси. Потім він переправився через Дніпро і подорожував степовим Кримом⁴⁹. Пізніше твори І. Барбаро і А. Контаріні побачили світ у «Другому томі плавань та подорожей» (1559 р.) Дж. Рамузіо, про який вже згадувалось.

Праця С. Герберштайна представлена в цьому переліку кількома виданнями – окремо у венеціанському 1550 р. та базельському 1571 р. Крім того, «Записки...» Герберштайна увійшли до збірника «Описи Московії різних авторів» (*Regum Moscoviticarum Auctores Varii ... – Francfurti, 1600*), де були разом опубліковані найважливіші історико-літературні пам'ятки про Східну Європу: крім вже згаданих «Записок про Московію» С. Герберштайна – трактат Йоанеса Фабра про релігійні справи на Русі, розповідь Паоло Джовіо про московське посольство до папи Климента VII, «Опис двох Сарматій» Мацея Меховського⁵⁰. Цей збірник наведений у переліку рідкісних видань бібліотеки М. С. Воронцова з поміткою про особливу цінність видання («*édition tres rare*») та згадкою про місце і час його надходження («*envoyé de Londres Xbre 1834*»).

Крім вже зазначених творів, виданих у XVI ст., список рідкісних та цінних книжок містить також опус Б. де Віженера. Як вказується у літературі, саме відомому дипломату і історику Блезу де Віженеру (1523-1596) належить перша спроба висвітлення історії давньої України французьким автором⁵¹. Секретар Франциска Клевського, герцога Неверського, він склав «Опис Королівства Польщі та суміжних країн» (*B. de Vigenère. La description du royaume de Pologne, et pays adiacens: avec les statuts, constitutions, moeurs, et façons de faire d'iceux. – Paris: Jean Richer, 1573*) за дорученням королівського двору. Твір містить стислий нарис історії руських земель, починаючи з часів Київської Русі та включає розділи про Червону Русь (Галичину), Волинь та Поділля (арк. 11-19). На гравірованій карті позначені міста Львів,

Кам'янець, Київ, Кафа, а також історичний регіон Поділля. Сьогодні «воронцовський» екземпляр твору де Віженера знаходиться в ОННБ ім. М. Горького (шифр V 21643). Завдяки записам на форзаці та титульному аркуші дізнаємося про шлях книжки до бібліотеки М. С. Воронцова: «Vendu 7 chez Labbé de Rothelin», «41 Biblioth.S.Genevefsa [sic!] Paris 1732» («Продано 7 у абата Ротелена», «41 Бібліот. С. Жевеф'єви Париж 1732»)⁵².

Шедеври книгодрукування XVII ст., відзначені в розглянутому списку – це, насамперед, дванадцять видань Ельзевірів. У серійному виданні «Малі держави» (*Republicae Elzevirianae*) представлена майже вся Європа. Наведемо лише ті з книжок цієї славетної серії, які мають безпосереднє відношення до нашого дослідження. За думкою відомого історика та бібліографа Ф. П. Аделунга, «Росія, або Московія, що іменується Тартарією...» (*Russia seu Moscovia itemque Tartaria. – Lugdunum Batavorum, 1630*) є «дорогоцінною збіркою відомостей про старовинну Московію і Татарію»⁵³. Тут було вміщено уривки з описів Московської держави Іоанна Ботера, Джильса Флетчера, Мартіна Броневського та інших авторів. У каталозі поряд з описом цього видання бачимо запис олівцем французькою мовою: «у пана Мурзакевича». Відомо, що історик, директор Рішельєвського ліцею в 1853-1857 рр., один з фундаторів Одеського товариства історії і старожитностей М. Н. Мурзакевич був серед тих, хто першими отримали доступ до бібліотеки графа, про що він з подякою згадував у своїх «Записках»⁵⁴. Зараз ця книжка знаходиться в колекції Ельзевірів ОННБ ім. М. Горького (шифр V 21669).

Відзначимо ще одне видання Ельзевірів, якщо також занесено до переліку найбільш цінних книжок каталогу 1834 р. Це анонімно видані «Мемуари про війну Трансильванії та Угорщини, між імператором Леопольдом I і великим султаном Мехметом IV, Юрієм Ракоці та іншими спадкоємцями князями Трансильванії»* (іл. 10). Автор мемуарів – відомий італійський історик А. Ченторіо дель Ортензі (*Ascanio Centorio degli Ortensi, 1552-1579*)⁵⁵ – розглядає події в регіоні, у яких активну участь брали козаки.

Водночас з виданнями Ельзевірів про Московську державу в Лейдені була опублікована «Республіка Московія» (*Republica Moscoviae auct. Voxhornio*) голландського ерудита і критика М.-З. Боксхорна (1612-1653)⁵⁶. Серед авторів «Республіки Московії» – веронець Але-

сандро Гваньїні (1538-1614), який тривалий час служив у польському війську при Стефані Баторії та Сигізмунді III, та Міхалон Литвин (за деякими даними був литовським послом у кримського хана Сагіб-Гірея в 1538-1540 рр.). Тут вміщені виписки з праць, що визнані важливими джерелами з історії України XVI ст.: фрагменти опису Московії Алесандро Гваньїні («Ex Descriptione Moscoviae, ...». – Р. 24-63; 95-125) і, як додаток – уривок з нотаток Міхалона Литвина «Про звичаї татар, литовців і московитів («Ex Michalone Litvano de Moribus Tartarorum, Litanorum, & Moscorum». – Р. 557-565).

У згаданому переліку каталога Михайла Семеновича знаходимо книги, які належали ще до зібрання його дядька: «Реляцію» Брауна, «Османське дзеркало», «Історію війни козаків проти Польщі» Шевальє. Крім того, в бібліотеці графа був представлений окремо виданий нарис книги Шевальє – «Реляція про козаків»*. Як відомо, за кілька місяців до виходу у світ всього твору, вони були надруковані у збірнику М. Тевено «Реляції різних цікавих мандрівок...»* (іл. 11). Відомий французький мандрівник Мельхіседек Тевено (1620-1692) був всебічно освіченою людиною (він мав великі знання в галузі історії, математики, географії, східних мов, а у 1684 г. став хранителем Королівської бібліотеки). Тевено підтримував відносини з багатьма вченими, мандрівниками, що дозволило йому зібрати цінні документи, об'єднані у двотомному виданні географічно-етнографічних описів різних країн і народів⁵⁷. Нарис Шевальє «Реляція про козаків, з життєписом Хмельницького, який було вилучено з рукопису» (Relation des cosacques, avec la Vie de Kmielniski, tirée d'un Manuscrit) (іл. 12) відкривав цей збірник⁵⁸. Серед інших розвідок, які вміщені тут, відзначаємо «Опис перекопських і ногайських татар, черкесів, мінгрелів і грузинів» (Relations des Tatares, Percopites, et des Nogais, des Circassiens, Mingreliens, et Georgiens. Par Jean de Luca religieux de l'ordre de Saint Dominique). Його автор – монах домініканського ордену Джованні да Люка (Frà Giovanni da Lucca), який у 1625 г. здійснив подорож до Криму, узбережжя Чорного й Азовського морей і на Кавказ⁵⁸. Він знайомив європейців з природою, флорою та фауною Криму й чорноморських степів. На с. 24-30 першого тому збірника вміщено «Доповнення до попереднього опису Татарії і, головним чином, кримських татар» (Additions à la Relation precedente de la Tartarie, et principalement des Tartares du Crim)*, які належать перу Боплана (de Beauplet)⁵⁹.

Як бачимо, тут відсутні рідкісні видання з бібліотеки батька Михайла Семеновича, бо книги, які надійшли з Лондона після смерті Семена Романовича, ще не були розібрані і не ввійшли до каталогу 1834 р.⁶⁰. Для відтворення картини поповнення колекції раритетами доцільно використати записи бібліотекаря М. С. Воронцова (на той час це був Ж. де Курвіль), з яких встановлюється, що позначені видання надходили не лише з бібліотеки О. Р. Воронцова, але й купувалися самим Михайлом Семеновичем під час його відвідин Англії та Франції в різні роки⁶¹.

Важливі відомості про Україну містяться у творах дипломатів та авторитетних західноєвропейських істориків другої половини XVII ст., присвячених становищу Порти (знаходяться в розділі каталогу «Історія Туреччини»). Французький історик, інтендант і хранитель кабінету рідкостей Філіппа Орлеанського (1626-1676) Жак де Жан (Jacques de Jant) писав про війни Туреччини з козаками у своєму виданому анонімно творі «Історія принца Османа, сина султана Ібрагіма, турецького імператора і брата Магомета IV...»*. Розмірковуючи над розташуванням сил у регіоні, він на завершення своєї праці відзначив важливість козацтва як військово-політичної сили, здатної протидіяти Порті⁶². На цей факт звернув увагу також італійський історик і сенатор Венеції Джованні Сагредо (1616 – кінець XVII ст.), коли розглядав історію Османської імперії від 1300 до 1646 р.*

Французький дипломат доби Людовіка XIV Жуано дю Віньо (Des Joanot du Vignau) як секретар французького посольства при дворі султана провів у Константинополі дев'ять років. Після повернення він описав свої спостереження і враження у роботі «Сучасне становище Оттоманської держави, а також причини її піднесення і занепаду»⁶³*. Автор аналізує хід воєн Порти з Австрією, Венецією, поляками і московитами⁶⁴. Розглядаючи внутрішньополітичні події, які відбувалися в Османській імперії і, зокрема, причини поразки турок під Віднем у 1683 р., він намагається спрогнозувати розвиток ситуації в регіоні, визначити співвідношення сил головних учасників подій. Тому в книзі приділено велику увагу зв'язкам Петра Дорошенка з Турецькою імперією і Польщею, дипломатичним маневрам гетьмана. Характеризуючи козаків, дю Віньо відзначає як їх відвагу, войовничість, так і користолюбство і схильність до грабування⁶⁵.

Крім каталогів, які розкривають склад бібліотеки сім'ї Воронцових, у паперах Михайла Семеновича знаходимо ще один цікавий для нашого дослідження документ. Це «Список праць з історії і подорожей Польшею» (*List of Historical works and Travels through Poland*), який був підготовлений Дж. Бутом⁶⁶. Тут перераховано 65 видань XV-XIX ст. латинською, французькою, англійською та італійською мовами. Список включає «класику» як полоніки, так і україніки XV-XVII ст.: праці Я. Длугоша, М. Кромера, А. Гваньїні, А. Целларія, які були відсутні в книжкових зібраннях Воронцових, а також вже зазначені опуси Г. Боплана, Е. Брауна, де Отвіля та інших. Можна припустити, що цей документ було складено з метою поповнення бібліотеки Михайла Семеновича відповідними виданнями.

Велике значення має такий комплекс джерел, як тогочасна зарубіжна періодика. Колекція періодики Воронцовського фонду Наукової бібліотеки ОНУ зараз нараховує не менш ніж 500 назв газет і журналів. За хронологією вона охоплює два з половиною століття: від політичного «листка», який закликає Гастона Орлеанського до громадянського миру (*Mercure ou Courier céleste, Parlant à Monsieur Frère du Roy. – Paris, 1632*), до одеських періодичних видань 1870-х рр. Серед зарубіжних видань (більш ніж 350 назв газет і журналів) переважає франкомовна і англomовна періодика, представлені також видання німецькою, італійською і польською мовами.

Прагнення графів Олександра Романовича і Семена Романовича Воронцових зібрати у своїх бібліотеках повні комплекти європейських газет і журналів цілком зрозуміле, враховуючи багаторічну дипломатичну службу обох братів і подальшу політичну кар'єру Олександра Романовича⁶⁷. Зазначимо, що в той час на книжкових ринках Голландії і Англії можна було знайти практично всі європейські видання останньої третини XVII – першої половини XVIII ст.

У каталозі О. Р. Воронцова 1766 р. сімдесят три найменування газет і журналів французькою (70), англійською (2) і російською (1) мовами у 1344 томах (відповідно в 1309, 34 і 1 томі). Сім видань належать до XVII ст., інші – до першої половини XVIII ст. Підбір газет і журналів останньої третини XVII ст. в колекції О. Р. Воронцова свідчить про певне піднесення європейської журналістики в 1680-ті рр., пов'язане зі скасуванням Нантського едикту та подіями Славної революції в Англії⁶⁸.

На сторінках «Голландського вісника, що містить найзначніші відомості з усього світу, особливо про війни Франції, Англії і Голландії»⁶⁹ відображені події 1670-1680 рр. на Правобережній Україні, за яку боролися Османська імперія, Річ Посполита і Московська держава; сплетіння взаємовідносин цих держав зводилося до встановлення й утримання їх панування в цьому регіоні України.

«Історичний і політичний Меркурій про сучасний стан Європи, про те, що відбувається при всіх дворах» був поданий комплектом за 1686-1763 рр. (155 т.)⁷⁰. Газета інформувала своїх читачів про події навколо України у повідомленнях під рубриками «Новини з Польщі» і «Роздуми про те, що відбувається у Польщі».

Одне з найбільш відомих видань того часу «Новини Республіки словесності»⁷¹ було тісно пов'язане з діяльністю П'єра Бейля, автора славетного «Історичного і критичного словника». Він щомісячно знайомив аудиторію з більшістю творів, які з'являлися в Європі, у тому числі з вже згаданими працями де Отевіля⁷² і Далерака (кавалера Божо)⁷³.

Заслуговує уваги комплект «Універсальної та історичної бібліотеки»⁷⁴, який враховано в каталозі книжкового зібрання О. Р. Воронцова кінця XVIII ст. Видавець цього журналу Ж. Леклерк знайомив своїх сучасників з величезною кількістю фактів і сюжетів, у тому числі, пов'язаних з історією України. Наведемо лише один приклад. У 13 томі «Бібліотеки» вміщено докладну анотацію твору колишнього секретаря посольства Франції у Константинополі Франсуа Петі де Ла Круа (1653-1713) «Війни турків з Польщею, Московією і Угорщиною» (*La Croix, de. Guerres de Turcs avec la Pologne, la Moscovie, et la Hongrie. – La Haye, 1689*). Це джерело, в якому найповніше описано війни з турками на Україні, представляє безумовний інтерес⁷⁵. Розповідаючи про війни між Туреччиною і Польщею, автор приділяє велику увагу взаємовідносинам цих держав і українського козацтва. Особливе місце посідає розповідь про «Незвичайні пригоди Юрія Хмельницького (George Kemielnicki)», детально викладено його повсякденне життя в турецькому полоні, спроби втечі з Семибаштового замку і т. д.⁷⁶ Як відзначається у «Бібліотеці», до того часу історія Юрія Хмельницького була невідома європейському читачу⁷⁷. Наявність у нашому книгосховищі цих матеріалів, які справді могли б стати змістовним джерелом

для вивчення історії України в даний період, на жаль досі мало відоме відчизняним дослідникам⁷⁸.

Події в Україні у зв'язку з вторгненням турків і козацькими війнами мали значний відгук в Європі, як бачимо з численних брошюр та «летючих листків». Видання Фронди («мазаріади») не включені до загального списку періодики (досить значна колекція – 70 памфлетів міститься тільки в одному з конволютів)⁷⁹. Відзначимо також «Збірку різних документів, які з'явилися під час останніх заворушень»⁸⁰, де також знаходимо «мазаріади» («Le Gazettier desinteressé», «Suite du Gazettier desinteressé» та ін.). Ці джерела, що зберігаються у Воронцовському фонді Наукової бібліотеки ОНУ, ще чекають на свого дослідника.

Як відомо, в бібліотеках Воронцових була прекрасна колекція картографічних видань, яка не поступалася кращим європейським зібранням. Так, за даними колишнього директора Алупкінського музею, в Алупкінській частині зібрання знаходилася «надзвичайно цінна і велика колекція старовинних військових географічних, історичних, топографічних і інших карт кількістю 4500 аркушів»⁸¹. За оцінкою сучасних дослідників, «колекція географічних карт Воронцова ... складалася з 2500 примірників (на сьогодні їх залишилося 600)»⁸². Серед цих карт особливе місце займали славетні компасні карти XIV ст. – портолани, «які безслідно зникли під час виселення бібліотеки у 50-і роки»⁸³. У чорнетці «документів та книг з Архіву Воронцова» знаходимо перелік старовинних італійських карт і планів (чотири назви)⁸⁴. На жаль, колекція картографічних видань Одеської бібліотеки Воронцових також значною мірою була втрачена в роки Великої Вітчизняної війни. Про її багатство дають уявлення каталоги бібліотеки Михайла Семеновича⁸⁵. Відзначимо, що в «Описі картам, кресленням і малюнкам з кабінету М. С. Воронцова» за 1844-1845 рр. фігурує «старовинна карта Таврійського півострова 1. За відомостями грецьких письменників. 2. За відомостями Генуезьких письменників. 3. Із позначенням татарських назв»⁸⁶.

Отже, українця в бібліотеках родини Воронцових нараховує понад 30 західноєвропейських книжкових видань XVI-XVII ст. та низку журнальних видань кінця XVII ст. Це різноманітні джерела, у яких відбиті події історії України: історичні праці, реляції дипломатів, підбірка описів здійснених європейцями подорожей на Схід, а також за-

хідноєвропейська преса того часу. Помітно переважають французькі видання (20), представлені голландські (11), італійські (5), німецькі (2), англійські (1) видання. Необхідно підкреслити наявність у колекціях Воронцових справжніх шедеврів книгодрукування того часу і видань, які з часом стали раритетами.

У досить скромній за обсягом підбірці виявляється важлива особливість українознавчого репертуару XVI-XVII ст.: книжок, які цілком присвячені історії України та українського народу, дійсно порівняно небагато, але вони представляють найбільш авторитетні джерела (Боплан, Шевальє). Значно частіше це видання з історії Росії, Польщі, Туреччини (тобто росіка, полоніка, турціка), де історії України та її сучасному стану в складі інших країн присвячено окремі розділи чи сторінки. У новітній час інтерес європейців до регіону був пов'язаний з військово-політичними подіями, у які були втягнуті перш за все Московія, Річ Посполита та Османська імперія. Отже, у деяких джерелах Україна подана в контексті російсько-турецьких, російсько-польських, французько-російських, французько-турецьких відносин. Відзначимо, що такі джерела лише частково представлені в найбільш авторитетних реєстрах росіки: у відомому «Каталозі секції Росіки» імп. Публічної бібліотеки відображено половину зафіксованих нами видань.

Склад «Україніки» бібліотек Олександра Романовича, Семена Романовича і Михайла Семеновича безумовно визначався напрямком діяльності власників, колом їх інтелектуальних і фахових зацікавлень. Для формування колекції О. Р. Воронцова важливе значення мали професійні інтереси дипломата і особисті смаки власника (історія, література, театр). Семен Романович переважно поєднував їх з власне бібліофільськими пріоритетами. Особливий потяг до антикварних видань можна прослідкувати на прикладі бібліотеки Михайла Семеновича в перші роки її побутування в Одесі. Таким чином, проведене дослідження сприяє встановленню важливих фактів бібліофільської діяльності членів родини Воронцових.

Звернення до зібрання україніки XVI-XVII ст. у Воронцовському фонді Наукової бібліотеки ОНУ особливо важливе у книгознавчому аспекті, бо цю приватну колекцію можна вважати бібліотекою, яка залишилася в історично-сформованому вигляді. Реконструкція надходження книг та складу україніки у книгозбірнях родини Воронцових передбачає як роботу над архівними матеріалами (рукописні каталоги,

листування, книгопродавчі розписи, тощо), так і вивчення *de visu* видань, які збереглися в цих приватних бібліотеках. Дослідження провенієнцій, екслібрисів, штампів, дарчих записів, поміток на полях допоможе встановити походження книжок до того, як вони зв'явилися в книжкових зібраннях Олександра та Семена Романовича і Михайла Семеновича.

Таким чином, здійснена спроба відтворити «ідеальний образ» західноєвропейської україніки XVI-XVII ст. в бібліотеках Воронцових. Але, як бачимо, біля половини книжок, що згадані в даному огляді, зараз відсутні у Воронцовському фонді Наукової бібліотеки ОНУ. Отже, перспективи розпочатого дослідження пов'язані також із необхідністю прослідкувати долю цих видань. Деякі з них зараз зберігаються в книгосховищі ОННБ імені М. Горького, куди вони потрапили на початку 1930-х рр. Подібні знахідки можливі і в інших бібліотечних закладах (наприклад, у бібліотеці Алупкінського державного палацового та паркового музею-заповідника). Сподіваємося, що кординація зусиль співробітників різних книгозбірень сприятиме більш повному відтворенню національного бібліографічного репертуару, важливою частиною якого є україніка цінної колекції майоратного дому Воронцових.

Примітки

¹ Музей книги Одеської Центральної Наукової бібліотеки. – Одеса, 1927. – С. 47-49.

² Див.: Українська книга в іменних фондах Наукової бібліотеки Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1999.

³ Див.: *Борицак І.* Україна в літературі Західної Європи. – К., 2000; *Кордт В.* Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р. // Зап. Іст.-філол. від. ВУАН. – 1926. – № 38; *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К., 1992; *Його ж.* Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. – К., 1998; *Його ж.* Мазепа в європейській літературі XIX ст.: історія та міф // Слово і час. – 2002. – № 8. – С. 39-48; № 9. – С. 3-17 (див. також його розвідки в «Українському історичному журналі». – 1968. – № 5-6; 1969. – № 8-12; 1970. – № 1-2; 1972. – № 1-3); *Січинський В.* Чужинці про Україну. – К., 1992; *Вінтоняк О.* Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття // Львівські історичні праці: дослідження. – Львів; Мюнхен, 1995. – Вип. 2; *Ковальський Н. П.* Источниковедение истории Украины XVI-XVII вв. – Днепропетровск, 1978. – Ч. 3; *Мыцык Ю. А.* Записки

иностраницев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII в.). – Днепропетровск, 1981. Див. численні праці о. Юрія Мицика з цього приводу: *Мицик Ю. А.* Українські події 1665 р. у описі польської віршованої хроніки // Наукові засади збалансованого розвитку регіону : матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф. (м. Житомир, 1-4 жовт. 2008 р.). – Житомир : В. Б. Котвицький, 2008. – С. 292-303. – (Наук. зб. «Велика Волинь» : праці Житом. наук.-краєзн. т-ва дослідників Волині ; вип. 40); *Його ж.* Один з епізодів Руїни у висвітленні польської віршованої хроніки // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : [Оіюм], 2008. – Т. 18 : На пошану професора В. С. Степанкова. – С. 57-71; *Його ж.* Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво // Укр. археогр. щорічник. – К. ; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2004. – Вип. 8/9. – С. 453-460; Зазначимо також найбільш авторитетні бібліографічні праці, видані в Росії в XIX – на початку XX ст., які стосуються нашої теми: *Adelung F.* Kritisch-literarische Übersicht der Reisenden in Russland bis 1700, deren Berichte bekannt sind. – SPb., 1846. – Bd. 1-2; Catalogue de la section des Russica ou écrits sur la Russie en langues étrangères. – St.-Petersbourg, 1873. – Т. 1-2; Обзор записок, дневников, воспоминаний, писем и путешествий, относящихся к истории России и напечатанных на русском языке / сост. С. Р. Минцлов. – Новгород, 1911. – Вып. 1. У сучасній книгознавчій літературі франкомовна україніка була предметом спеціального дослідження у працях Р. С. Кириченко. – Див. її ж: *Кириченко Р. С.* Французька книга у фондах НБУВ // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 90-96; *Кириченко Р. С.* Україна у франкомовних виданнях Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (кінець XVIII – початок XX ст.) // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2001. – Вип. 6. – С. 341-359; *Кириченко Р. С.* Французька книжка з приватних бібліотек : доля, склад, історико-книгознавча реконструкція : (з фондів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського) // Вісн. Кн. палати. – К., 2003. – № 10. – С. 44-47; № 11. – С. 39-43; *Кириченко Р. С.* Культурно-політичне життя України XVII – початку XX ст. на сторінках французькомовних часописів // Вісн. Кн. палати. – К., 2005. – № 1. – С. 33-36. Див. також: *Тимошик М.* Україніка в архівах, бібліотеках, редакціях і видавництвах Франції // Студії з арх. справи та документознавства. – К., 2002. – Т. 8. – С. 195-204.

⁴ Наведемо лише деякі публікації: *Мацьків Т.* Хмельниччина в тогочасних західноєвропейських джерелах : монографія. – Острог ; Нью Йорк, 2007; *Дітькова С. Ю.* Тема українського козацтва у французькій літературі XVII ст. // Історія в серед. і вищ. навч. закл. України. – 2005. – № 3. – С. 51-55; *Її ж.* Тема українського козацтва у французькій літературі XVIII ст. // Всесвітня література та культура в навчальних закладах України. – 2005. – № 6. – С. 11-14; *Вирський Д.* Анонімна франкомовна реляція про набіг татар

на Україну 1589 р. // Іст. журн. – 2008. – № 3. – С. 57-67; *Мицик Ю.* Французький мемуарист Ф.-П. Далерак – про Україну XVII ст. // Хроніка-2000. – 1995. – № 2-3. – С. 92-103; *Мицик Ю. В.* Далерак Франсуа-Поль // Українське козацтво : мала енциклопедія / НДІ козацтва при Запоріз. нац. ун-ті ; ред. С. Р. Лях. – 2-е вид, доп. і перероб. – С. 87-90; *Луняк Є. М.* Відображення поширення турецької експансії в Україні в «Дзеркалі Отоманської імперії» де ла Магделена (1677) // Література та культура Полісся : зб. наук. пр. – Ніжин, 2011. – Вип. 64 : Сучасні теоретико-методологічні дослідження соціальної історії і культури Полісся та України. – С. 114-121; Україна очима іноземних мандрівників // Федорченко В. К., Дьорова Т. А. Історія туризму в Україні. – К. : Вища школа, 2002. – С. 6-12; *Бочан П. О.* Україна в поглядах німецьких і французьких вчених, послів і мандрівників XVII-XIX століть : дис... канд. іст. наук : 07.00.01. – Чернівці, 2008. – 199 с. (див. його ж: *Бочан П. О.* Історія України у працях французьких авторів XVII-XIX ст. // Питання історії України : зб. наук. ст. – Чернівці : Зелена Буковина, 2005. – Т. 8. – С. 257-264; *Бочан П. О., Брицький П. П.* Відомості німецьких мандрівників і послів – важливе джерело історії українського народу // Пам'ять століть. – 2003. – № 6. – С. 4-10.

⁵ Catalogue de la bibliothèque de Son Excellence Monsieur le comte de Woronzow, Ambassadeur de S. M. L'Impératrice de Toutes les Russies, auprès de L. H. P. les Etats généraux des Provinces Unies // Архів С.Пб. ін-ту історії РАН. – Ф. 36. – Оп. 1. – № 992.

⁶ *Graesse J. G. Th.* Trésor de livres rares et précieux ou Nouveau dictionnaire bibliographique. – Dresde, 1859. – Т. 1. – Р. 249.

⁷ *Aubigné A. d'.* Histoire universelle du sieur d'Aubigné ... : [en 3 t.]. – A Maillé : par Jean Moussat... – 1618. – Т. 2. – Р. 197. Див. також: *Наливайко Д.* Очима Заходу. – С. 177; *Наливайко Д. С.* Західноєвропейські автори кінця XVI – початку XVII ст. про роль українських козаків у боротьбі з турецькою агресією // Укр. іст. журн. – 1968. – № 5. – С. 144-145.

⁸ *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка. – С. 24-25, 53.

⁹ Див. *Борщак І.* Вказ. твір. – С. 87; *Наливайко Д.* Вказ. твір. – С. 286-287.

¹⁰ *Weller E.* Lexicon pseudonymorum. Wörterbuch der Pseudonymen aller Zeiten und Völker... – Hildesheim ; New York, 1977. – S. 247; *Barbier A.-A.* Dictionnaire des ouvrages anonymes et pseudonymes... – Paris, 1823. – Т. 3. – Р. 194.

¹¹ Див. докладніше: *Луняк Є. М.* Вказ. соч.

¹² Див. розділ перший в цьому збірнику.

¹³ Ibid. – Т. 1. – Р. 47.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.; *Борщак І.* Вказ. твір. – С. 80; *Наливайко Д.* Вказ. твір. – С. 280.

¹⁶ *Barbier A.-A.* Op. cit. – Т. 3. – Р. 184. С. Р. Мінцлов вказує на припущення, згідно з яким під ім'ям де Невіля за дорученням французького короля до Росії їздив ерудит та літератор Андріан Байльє (1649-1706). – Див.: Обзор записок, дневников, воспоминаний, писем и путешествий ... – Вып. 1. – С. 71.

¹⁷ *Борицак І.* Вказ. твір. – С. 93; *Наливайко Д.* Вказ. твір. – С. 384; *Січинський В.* Вказ. твір. – С. 119.

¹⁸ Це видання було присутнє в обох каталогах Олександра Романовича і в каталозі 1834 р. Михайла Семеновича, але зараз у Воронцовському фонді Наукової бібліотеки ОНУ представлено лише пізніше видання, що наведене в бібліографічному розділі збірника.

¹⁹ *Brown, Edward.* Relation de plusieurs voyages aits en Hongrie, Servie, Bulgarie, Macedonie... / Traduits de l'Anglois du Sieur Edouard Brown... – A Paris : chez Gervais Clouzier, 1674. – [8], 208 p. : ill. (зберігається в бібліотеці за шифром Воронцов/4117).

²⁰ *Наливайко Д.* Вказ. твір. – С. 305.

²¹ Наявність добірки п'єс у бібліотеці Олександра Романовича відбиває увагу її власника до словесності, тонким цінувальником якої він був. Відомий і його інтерес до театрального репертуару (в останні роки життя Олександр Романович захоплювався виставами трупи, яку організував у своєму маєтку в Андріївському).

²² [*Vion d'Alibray, Charles*]. Le grand Soliman: tragi-comedie [en cinq actes et en vers]. – A Paris : chez Toussaint Quinet..., 1642. – [4], 112 p. (зберігається в бібліотеці за шифром Воронцов /6940).

²³ Вказані праці Шевальє і Боплана давно увійшли до наукового обігу. Про твір Шевальє див.: *Борицак І.* Вказ. твір. – С. 69-71, 219-224; *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі / пер. Ю. І. Назаренка. – К., 1960. – С. 5-24; *Наливайко Д. С.* Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648-1654 рр. // Укр. іст. журн. – 1969. – № 12. – С. 128-130 та ін. Щодо бібліографічної бопланіани, зазначимо лише низку статей (*Дашкевич Я. Р.* Боплан в русской и украинской историографии (до 1990 г.); *Його ж.* Боплан в исследованиях 1991-2000 г.; *Його ж.* Библиографическая бопланиана; *Хорошкевич А. Л.* Боплан и его описание Украины; *Ее же.* Владельцы, хранители и читатели «Описания Украины» Боплана в России.), які опубліковані в останнім виданні «Опису України» російською мовою (*Боплан, Г. Л. де.* Описание Украины. – М., 2004); *Луняк С.* Відображення історичного аспекту в «Описі України» Боплана // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Історія. – 2011. – № 5. – С. 28-31.

²⁴ Див. докладніше статтю Р. Цветкова в цьому збірнику.

²⁵ *Наливайко Д.* Вказ. твір. – С. 177.

²⁶ *Pufendorf S. de.* Histoire du regne de Charles Gustave roy de Suede... – Nuremberg : Christophle Riegel, 1697. – Т. 1. – Р. 47.

²⁷ Ibid. – P. 48.

²⁸ Ibid. – P. 108, 241-244, 326-329.

²⁹ *Наливайко Д.* Вказ. твір. – С. 410.

³⁰ Семену Романовичу дісталася частина бібліотеки покійного дядька (300-400 томів з історичних праць, мемуарів, словників), але які саме книжки з колекції М. І. Воронцова отримав його племінник і чи потрапили вони до складу майбутньої бібліотеки Воронцовського палацу в Одесі, нам невідомо.

³¹ Архів С.Пб. ін-ту історії РАН. – Ф. 36. – Оп. 1. – № 995.

³² АДППМЗ. – КН 6461, КП 20245

³³ Див.: *Січинський В.* Вказ. твір. – С. 45-47; *Борщак І.* Вказ. твір. – С. 216; *Наливайко Д.* Очима Заходу. – С. 115-116, 123-126.

³⁴ *Adelung F.* Op. cit. – Bd. 1. – S. 8; *Graesse J. G. Th.* Op. cit. – T. 6. – P. 23.

³⁵ *Adelung F.* Op. cit. – Bd. 1. – S. 326.

³⁶ АДППМЗ. – КН 6461, КП 20245. – Арк. 235.

³⁷ Див. *Борщак І.* Вказ. твір. – С. 39; *Наливайко Д.* Очима Заходу. – С. 130-140.

³⁸ Catalogue de la Bibliothèque de Paris de Monsieur le Comte Michel Woronzoff fait au mois de Décembre 1818 // АДППМЗ. – КП 20246 КН 6462. – Арк. 33 зв.

³⁹ Мова йде про Луї Жана Геня (1697-1768) – відомого французького бібліофіла.

⁴⁰ АДППМЗ. – КН 6462, КП 20246. – Арк. 29 зв.

⁴¹ Там саме. Докладний аналіз трактата Міхалона Литвина див. у статті М. Жарких: *М. Жарких.* Трактат Міхалона Литвина 1615 року як соціальна утопія та історичне джерело // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. – Т. 240 : Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2000. – С. 7-42.

⁴² АДППМЗ. – КН 6462, КП 20246. – Арк. 12 зв. Див. перелік видань "Опису України" Боплана XVII ст.: *Дашкевич Я. Р.* Библиографическая бопланиана. – С. 497-499.

⁴³ Catalogue raisonné des livres de la bibliothèque de Son Excellence Le comte M. Woronzow avec une Table Alphabétique. Odessa. 1834 // Архів С.Пб. ін-ту історії РАН. – Ф. 36. – Оп. 1. – №. 1011. – Арк. 55.

⁴⁴ АДППМЗ. – КН 6462, КП 20246. – Арк. 33 зв.

⁴⁵ *Борщак І.* Вказ. твір. – С. 49.

⁴⁶ *Barbier A.-A.* Op. cit. – T. 2. – P. 142.

⁴⁷ Grand dictionnaire universel du XIX siècle... – Paris, s. a. – T. 2. – P. 235.

⁴⁸ Catalogue raisonné des livres de la bibliothèque de Son Excellence Le comte M. Woronzow avec une Table Alphabétique. Odessa. 1834 // Архів С.Пб. ін-ту історії РАН. – Ф. 36. – Оп. 1. – №. 1011. – Л. 54-56.

⁴⁹ Див. докладніше: Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV в. / пер. и коммент. Е. Ч. Скржинской. – Л., 1971.

⁵⁰ *Adelung F.* Op. cit. – Bd. 1. – S. 19.

⁵¹ Див. *Борщак І.* Вказ. твір. – С. 38; *Наливайко Д.* Очима Заходу. – С. 137-139; *Ковальський М.* Французький подорожник і географ Андре Теве про Україну (з найдавніших часів до середини XVI ст.) // *Хроніка-2000.* – 1995. – № 2-3. – С. 82-88.

⁵² Мається на увазі абат Шарль д'Орлеан де Ротелен (1691-1744). Нумізмат, бібліофіл і літератор, він був членом Французької Академії та почесним членом Академії надписів.

⁵³ *Adelung F.* Op. cit. – Bd. 1. – S. 26. Існують два варіанта цього видання, які відрізняються, між іншим, кількістю сторінок: 327 або 345. В даному випадку мається на увазі видання, в якому 327 с. (*Catalogue de la section des Russica ou écrits sur la Russie en langues étrangères.* – Т. 2. – Р. 233 (№ 1629).

⁵⁴ *Мурзакевич Н. Н.* Записки. 1806-1883 // *Русская старина.* – 1887. – Т. 54, вып. 4.

⁵⁵ Про авторство даної книжки див.: *Barbier A.-A.* Op. cit. – Т. 2. – Р. 372.

⁵⁶ В каталозі 1818 р. це видання помилково записано під 1570 р. – АДППМЗ. – КН 6462, КП 20246. – Арк. 29 зв.

⁵⁷ Як повідомляє І. Борщак, повний комплект “Подорожей” Тевено дуже рідкісний. – *Борщак І.* Вказ. твір. – С. 70. Докладніше про це надзвичайне видання і, зокрема, примірник Воронцових див.: *Полевщицова Е. В.* Путешествия в библиотеке Воронцовых // *Про книги : журнал библиофила.* – 2007. – № 2. – С. 87.

⁵⁸ *Relations de divers voyages ...* – Р. 1. – Р. 1-13.

⁵⁹ Див. *Adelung F.* Op. cit. – Bd. 2. – S. 297. Переклад російською мовою П. Юрченка див.: *Зап. имп. Одес. о-ва истории и древностей.* – Одесса, 1879. – Т. 11. – С. 473-493.

⁶⁰ Див.: *Дашкевич Я. Р.* Библиографическая бопланиана. – С. 498.

⁶¹ Це відзначав упорядник каталогу. – Архів С.Пб. ін-ту історії РАН. – Ф. 36. – Оп. 1. – №. 1011. – Арк. 6.

⁶² [*Jant, Jacques de*]. L'Histoire du Prince Osman, fils du sultan Ibrahim, empereur des Turcs, et frere de Mahomet IV... – A Paris : chez Estienne Loyson, 1670. – Р. 215

⁶³ Перше видання цього твору вийшло в Парижі у 1687 р.

⁶⁴ *Vignau, le sieur des Joanots.* L'Etat present de la puissance ottomane, avec les causes de son accroissement, & celles de sa décadence... / Par le sieur du Vignau... – A La Haye : chez Abraham de Hondt et Jacob van Ellin Khuysen..., 1688. – Р. 73-110.

⁶⁵ *Ibid.* – Р. 269-270.

⁶⁶ Опись и списки документов и книг из архива Воронцовых. – РДАДА. – Ф. 1261. – Оп. 1. – № 3041. – Арк. 269-272.

⁶⁷ За Катерини II він був сенатором, президентом комерц-колегії і водночас членом Комісії про комерцію, а в 1802 р. Олександр I призначив його державним канцлером.

⁶⁸ Про періодичні видання XVII ст. у Воронцовському фонді університетської бібліотеки див. докладніше: *Полевщикова О.* Україна на сторінках західноєвропейської преси кінця XVII – початку XVIII ст. (за матеріалами Воронцовського фонду НБ ОДУ ім. І. І. Мечникова) // Південь України. Одеса : 4-й міжнар. конгр. українців (м. Одеса, 26-29 серп. 1999 р.) : доп. та повідомл. – Одеса, 1999. – С. 414-421.

⁶⁹ Le Mercure hollandois, contenant les choses les plus remarquables de toute la terre... Arrivées en l'an 1672 [-1684]. – A Amsterdam : chez Henry et Theodore Boom, 1677-1686 (13 томів видання зберігається в бібліотеці за шифром Воронцов/9980).

⁷⁰ Mercure historique et politique, contenant l'état present de l'Europe, ce qui se passe dans toutes les cours... – A Parme [i.e. La Haye] : chez Juan Batanar, 1686-1688. (В даний момент у Науковій бібліотеці за шифром Воронцов/ 8233 зберігається тільки два томи цього видання за вказані роки).

⁷¹ Nouvelles de la Republique des lettres. – A Amsterdam : chez Henry Desbordes, 1684-1689, 1699-1710, 1716-1718. (36 томів зберігаються в бібліотеці за шифром Воронцов/8232).

⁷² Ibid. – Août 1687.

⁷³ Ibid. – Decembre 1699.

⁷⁴ Bibliothèque universelle et historique de l'année 1686 [-1693]. – A Amsterdam, 1687-1718. (25 томів з окремим томом, що містить покажчики до видання, зберігаються в бібліотеці за шифром Воронцов/10180).

⁷⁵ Оцінку цього джерела див. – *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка. – С. 304-305, 310-313.

⁷⁶ Bibliothèque universelle et historique... – Т. 13. – Р. 325-330.

⁷⁷ І. Борщак відзначав, що «надзвичайно важлива розповідь про пригоди Юрія Хмельницького ... ніколи належно не використовувалась українськими істориками» (*Борщак І.* Вказ. твір. – С. 81).

⁷⁸ Так, на думку Д. Наливайка, комплекти всіх цих періодичних видань відсутні в бібліотеках колишнього Радянського Союзу. – *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка. – С. 284 ; *Його ж.* Очима Заходу. – С. 329. Відзначимо, що, насправді, у зведеному каталозі періодичних видань книгозбірень України (Зарубежные периодические издания в фондах ЦНБ и библиотек научных учреждений АН УССР (1665-1975 гг.) : сводный каталог. – К., 1980-1981. – Т. 1-5) відсутні такі видання, як «Bibliothèque Universelle et Historique», «Mercure hollandois» і «Nouvelles de la Republique des Lettres». Цю

до «Mercure historique et politique», то тут вказані тільки номери за 1742-1756, 1757-1758 рр. (Зарубежные периодические издания в фондах ЦНБ и библиотек научных учреждений АН УССР. – Т. 3. – С. 247).

⁷⁹ [Recueil de pièces en vers et en prose qui ont paru pendant les troubles de la Fronde]. – Paris, 1648-1649 (Воронцов/4243).

⁸⁰ Recueil de diverses pièces qui ont paru durant les mouvemens derniers de l'année 1649. – [Paris], 1650 (Воронцов/505).

⁸¹ *Щеколдин С. Г.* О чем молчат львы. Крым. Алушка, 1941-1944. – Симферополь, 2005. – С. 96.

⁸² *Фадеева Т. М.* Географические карты Англии в коллекции Воронцовых (из собрания АГДПМЗ) // Воронцовы и Англия : 4-е Крым. междунар. Воронц. науч. чтения : материалы. – Симферополь, 2002. – С. 102.

⁸³ Там само. – С. 103. Докладніше див.: *Незнамов П. А.* Портоланы Алушкинского историко-бытового музея. – Ялта, 1930.

⁸⁴ РДАДА. – Ф. 1261. – Оп. 1. – № 3041. – Арк. 288.

⁸⁵ РДАДА. – Ф. 1261. – Оп. 1. – №№ 3036, 3039, 3043, 3046; Архів С.Пб. ін-ту історії РАН. – Ф. 36. – Оп. 1. – №№ 1008, 1009.

⁸⁶ РДАДА. – Ф. 1261. – Оп. 1. – № 3046. – Арк. 7 зв.